

Gennadii Korolov

<https://orcid.org/0000-0001-9644-5191>

Instytut Historii Ukrainy

Narodowej Akademii Nauk Ukrainy w Kijowie,

Centrum Dialogu im. Juliusza Mieroszewskiego

Zmierzch Europy czy ofensywa Wschodu – ukraińscy intelektualiści w poszukiwaniu Ukrainy na mapie nowej Europy Wschodniej po 1945 r.*

Abstrakt: Artykuł przedstawia zagadnienie postrzegania i rozumienia miejsca Ukrainy na politycznej i geograficznej mapie Europy po drugiej wojnie światowej – od 1945 r. i do upadku komunizmu w 1991. Autor analizuje również kwestię idei i koncepcji Europy Środkowo-Wschodniej w myśli znanych ukraińskich intelektualistów i historyków, jak Borys Krupnycki, Mykoła Czubyty, Jurij Szewelow, Iwan Łysiak-Rudnycki, Roman Szporluk i inni. Celem artykułu jest analiza charakteru, rozwoju i instrumentalizacji miejsca Ukrainy w ukraińskiej myśli emigracyjnej, a także wpływu, jaki wywierały na nie różne koncepcje granic i podziałów.

Słowa kluczowe: Ukraina, Europa Wschodnia, Europa Środkowo-Wschodnia, Zachód, mapa, granice

Abstract: This article presents the problem of perceiving and understanding the place of Ukraine on the political and geographical map of Europe after the Second World War – since 1945 and till the fall of communism in 1991. The author also analyses the issue of the idea and concept of East Central Europe in the thought of well-known Ukrainian intellectuals and historians, such as Borys Krupnyckyj, Mykola (Nikolas) Chubaty, Yurii (George) Shevelov,

* Niniejszy esej napisany został dzięki wsparciu warszawskiej Fundacji im. Krzysztofa Skubiszewskiego i Solidarity Fellowship Instytutu Nauk o Człowieku w Wiedniu. Za cenne uwagi chciałbym zaś podziękować dr. O Aleksandrowi Awamczukowi z Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II.

Ivan Lysiak-Rudnytsky, Roman Szporluk, and others. The aim of the article is to analyse the nature, development and instrumentalisation of the place of Ukraine in Ukrainian émigré thought, as well as the impact of various concepts of borders and divisions.

Key words: Ukraine, Eastern Europe, East Central Europe, the West, map, borders

Po zakończeniu drugiej wojny światowej z nową energią zaczęto debatować nad ideą zmięczenia Europy. Pisano również o niesprawiedliwym podziale świata oraz odrodzeniu zachodniego i wschodniego imperializmu. Tłumaczone było to militarnym zwycięstwem zacofanego Wschodu. Jakie miejsce przyznawano Ukrainie w tej powojennej fikcji intelektualnej, którą rozpowszechniano również wśród ukraińskich środowisk emigracyjnych? Zasadniczo w ich percepcji Ukraina znalazła się po stronie zwycięzców, ale w wyniku podziału Europy na strefy wpływów zwracała się twarzą na Wschód. „To dziś Europa Wschodnia, której głównym reprezentantem jest Rosja, przeszła do ofensywy” – pisał w 1948 r. Borys Krupnycki, ukraiński historyk i profesor Ukraińskiego Wolnego Uniwersytetu w Monachium. Jeszcze bardziej kategorycznie kontynuował tę myśl: „Zamiast Rosji powstał Związek Sowiecki, który można scharakteryzować jako rodzaj wschodnioeuropejskiego systemu z Moskwą jako dominującą siłą. Teraz ten Związek ma tendencję do przekształcania się w odrębny kontynent”¹. Kontynentem tym zdaniem Krupnyckiego miała oczywiście zostać Eurazja jako odrębny i wrogi byt dla Zachodu. Ofensywa Wschodu, która oznaczała dominację nad obszarem geograficznej Europy Wschodniej, stała się motywem przewodnim w refleksji nad ukraińską perspektywą historyczną w okresie powojennym. Wtedy w nowy sposób zabrzmiała sformułowana przez ukraińskiego filozofa, ambasadora hetmańskiej Ukrainy w Austro-Węgrzech w 1918 r. Wjaczesława Łypynskiego teza o „krzyżowaniu się wpływów Wschodu i Zachodu: dwóch różnych kultur, światopoglądów, koncepcji i cywilizacji” na ziemiach ukraińskich, co zostanie potraktowane jako fatum, z którego nie ma wyjścia². W warunkach zimnej wojny dla jednych teza ta stanie się jedną z konceptualnych podstaw szerokiej debaty na temat samowystarczalności ukraińskiej historii, a dla innych – argumentem potwierdzającym przynależność Ukrainy do Europy Wschodniej *sensu largo*³. To właśnie po 1945 r. ta druga tendencja będzie przeważać w dyskusjach dotyczących braku ciągłości w ukraińskiej historii. Z jednej strony Ukraina ponownie postrzegana będzie jako kraj, który miał

¹ Б. Крупницький, *Історичні основи європеїзму України*, „Літературно-науковий вісник” (Ratyżbona) 1948, ч. 1, s. 121.

² В. Липинський, *Релігія і церква в історії України*, Львів 1933, s. 59.

³ Б. Крупницький, *Михайло Драгоманів і Вячеслав Липинський. Спроба порівняльної характеристики*, „Український літопис” (Augsburg) 1946, ч. 10, s. 1–6.

i nadal ma niewystarczające więzi historyczne z Zachodem, ale z drugiej poważnie skrytykowane zostanie utożsamianie geograficznej Europy Wschodniej z cywilizacją rosyjską lub słowiańsko-prawosławną⁴.

W niniejszym eseju postaram się odpowiedzieć na następujące pytania: Jakie miejsce przyznano Ukrainie po drugiej wojnie światowej na geograficznej i mentalnej mapie Europy w ukraińskiej myśli emigracyjnej? Jak idea Europy Środkowo-Wschodniej zaproponowana przez polskich historyków na początku lat pięćdziesiątych postrzegana była przez ukraińskich intelektualistów na emigracji? W tym kontekście bardzo ważne jest prześledzenie tego, jakich argumentów czy kontrargumentów używali ci intelektualiści, aby zdefiniować miejsce Ukrainy na mapie, a tym samym wyjaśnić jej perspektywy historyczne.

Początek zimnej wojny ożywił kwestię Ukrainy między Zachodem a Wschodem, przesuując jej miejsce na mapie politycznej i sytuując ją w centrum Europy Wschodniej. Jednocześnie ukraińscy intelektualiści zaczęli postrzegać Wschód nie jako coś groźnego, przynoszącego wrogie zwyczaje, tradycje polityczne i modele społeczne, ale raczej jako coś, co może współistnieć i *de facto* współistniało pokojowo na ziemiach ukraińskich przez kilka stuleci. To właśnie tą zmianą interpretacji Wschodu można scharakteryzować postrzeganie idei Europy Środkowo-Wschodniej w ukraińskiej myśli emigracyjnej. Warto również przypomnieć, że ze strony ukraińskiej nie było istotnej reakcji na opublikowaną w 1950 r. książkę Oskara Haleckiego o podziałach i granicach w Europie⁵. Wiadomo, że polski historyk był sceptyczny wobec koncepcji Mychajła Hruszewskiego i angażował się w sprawy katolickie, a zatem zasadniczo postrzegany był jako stronnicy. W polskiej myśli emigracyjnej ważne miejsce zajmowało rozwiązanie kwestii niemieckiej, które odegrało istotną rolę w wyodrębnieniu Europy Środkowo-Wschodniej jako regionu. Ukraińscy intelektualiści podobnie postrzegali natomiast Rosję, która stała się głównym problemem i wyzwaniem, dlatego uzasadniali kulturową i cywilizacyjną odmienność Ukrainy. Na tym również opierało się różne rozumienie statusu Polski i Ukrainy w zachodnim dyskursie publicznym i intelektualnym. Pojęcie *Europa Środkowa* funkcjonowało wtedy w ukraińskiej myśli tylko w jego niemieckim, a nie polskim znaczeniu. Po drugiej wojnie światowej nie widziano bowiem zagrożenia w Niemczech, lecz w Rosji.

⁴ Stanowisko to najlepiej odzwierciedla krytyka koncepcji cywilizacji brytyjskiego historyka Arnolda Toynbee'ego. Zob. L. Okinshevich, *History of Civilization of Eastern Europe in the Work of Arnold Toynbee*, „The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.” 1952, vol. II, No. 2, s. 305–315. Ukraińska uczona Tamara Hundorowa zbadała również recepcję wizji Toynbee'ego w okresie powojennym w pracach ukraińskiego i amerykańskiego językoznawcy Jurija (Georga) Szewelowa. Zob. Т. Гундорова, *Юрій Шевельов проти Арнольда Тойнбі, або Порахунки з Європою, 1948 рік*, „Критика” [online], листопад 2017 [dostęp: 31 VII 2023]: <<https://krytyka.com/ua/articles/yuriy-shevelov-proty-arnolda-toynbi-abo-porakhunki-z-evropoyu-1948-rik>>.

⁵ Zob. O. Halecki, *The Limits and Divisions of European History*, London 1950.

Po 1945 r. większość ukraińskich intelektualistów postrzegało Wschód jako swego rodzaju obiektywne fatum historyczne⁶. Wspomniany wyżej Borys Krupnycki pisał, że militarna i geopolityczna klęska Niemiec doprowadziła do zniknięcia Europy Środkowej (*Mitteleuropy*), która stała się pustym miejscem na mapie, a w obecnych definicjach Europy Zachodniej i Wschodniej „relatywność terminologii, która w większości słucha silnych, jest oczywista”⁷. Jego zdaniem spotkanie dwóch Europ, które nastąpiło w 1945 r., „oznacza nie tylko porażkę Europy Środkowej, ale także to, że Europa Wschodnia zdecydowanie rozszerzyła swoją strefę wpływów ze Wschodu na Zachód. Rosja Sowiecka znajduje się teraz w geograficznym centrum Europy”⁸. Krupnycki był przekonany, że chociaż Ukraina fizycznie znajduje się w Europie Wschodniej, to duchowo należy do Europy Zachodniej⁹. Nie było to jednak wówczas nowym ani oryginalnym spojrzeniem, ale ważniejsze okazały się argumenty Krupnyckiego na temat europejskości narodu ukraińskiego, wpływów Rzymu i Bizancjum na jego kulturę i politykę oraz uznanie, że Rosja to inny świat. Ten odrębny, samowystarczalny świat zwany Eurazją „stoi przed Azją, mongolskim Wschodem”, który nie potrzebuje niczego od Europy z jej „pozornie dekadentką cywilizacją”¹⁰. Mykoła Czuby, kolega Krupnyckiego z Ukraińskiego Wolnego Uniwersytetu i pierwszy prezes Towarzystwa Naukowego im. Szewczenki w USA, rozważał pozycję Ukrainy w kontekście poszukiwania wschodniej granicy Europy i konfrontacji cywilizacyjnej, która doprowadziła do niehistoryczności narodu ukraińskiego. Pisał, że Moskwa, czyli Rosja, należy do Azji i nie ma nic wspólnego z Europą. Ukraińcy i Białorusini to jego zdaniem odrębne narody, kulturowo i narodowo odmienne od Rosjan, a geograficznie położone w najbardziej na Wschód wysuniętych regionach świata zachodniego¹¹.

W tym przypadku geograficzne aspekty tego, czym była Europa Wschodnia, nie miały znaczenia, ponieważ w percepcji Czuby należała ona do konwencjonalnego Zachodu, a dokładniej – do zachodniej cywilizacji, gdzie nasiliła się geopolityzacja Wschodu w publicznym dyskursie politycznym i intelektualnym¹². Dlatego też większość ukraińskich emigrantów przyjęła

⁶ Б. Крупицький, *Історичні...*, s. 120–130 (w języku niemieckim: *Die historischen Grundlagen des Europäismus der Ukraine*, „Die Ukraine in Vergangenheit und Gegenwart” 1955, No. 1, s. 1–13); idem, *Між старим і новим світом*, „Українські вісті” 1949, ч. 67.

⁷ Idem, *Історичні...*, s. 121.

⁸ Ibidem, s. 122.

⁹ Ibidem.

¹⁰ Ibidem, s. 129.

¹¹ N. Chuby, *Ukraine and the Western World*, „The Ukrainian Quarterly” 1947, vol. III, No. 2, s. 145–146.

¹² Zagadnienie to omówione zostało na kartach ukraińskich periodyków emigracyjnych. Przykładem może być esej czeskiego badacza emigracyjnego Josefa S. Roucka o geopolityzacji Europy Wschodniej. Zob. J.S. Roucek, *Geopolitical Aspects of the Satellites*, „The Ukrainian Quarterly” 1956, vol. XII, No. 3, s. 220–230.

retorykę rodzącej się zimnej wojny, nadal wykorzystując podział na Wschód i Zachód jako konceptualne ramy analizy historycznej¹³. Prowadzący rozważania nad zadaniami ukraińskiej nauki na emigracji językoznawca Jurij Szewelow pisał o wadze reorientacji na naukę o przestrzeni i narodach Europy Wschodniej oraz o wadze odrzucenia rosyjskiej koncepcji historii i geografii tego regionu. Jego zdaniem jest on bowiem „polem bitwy, na którym zostanie wdrożony obiektywny i kompleksowy opis sytuacji na Ukrainie w świecie i opis Rosji w świecie”¹⁴. Retoryka o Ukrainie jako polu bitwy odzwierciedla niepewność ówczesnej sytuacji i perspektyw kraju, które kardynalnie różniły się od państw satelickich Związku Sowieckiego.

W rzeczywistości ukraińscy intelektualiści po 1945 r. zaakceptowali dyskurs o ofensywie Wschodu, starali się jednak zaktualizować kwestię ukraińską. Dlatego też wszystkie dyskusje o Europie Środkowej lub Europie Środkowo-Wschodniej miały dla nich niewielkie znaczenie, a sam temat był marginalizowany prawie do połowy lat sześćdziesiątych. Nadal odwoływali się do podziału na Zachód i Wschód oraz schematu historii Słowian Wschodnich Mychajła Hruszewskiego, który traktowano jako podstawę teoretyczną w większości prac naukowych. Najlepszym odzwierciedleniem tej tendencji są teksty wydane w czasopiśmie „The Ukrainian Quarterly”, które zostało założone w 1944 r. w Nowym Jorku. Na jego łamach publikowane były teksty apologetyczne schemat Hruszewskiego¹⁵, w których poruszano kwestie wyodrębnienia ukraińskiej historii, poszukiwania jej ciągłości i niezależnej struktury analitycznej oraz – co ważniejsze – podważano koncept historyczności Rosji, która wyrosła na wątpliwych podstawach państwowych¹⁶. Opierając się na schemacie Hruszewskiego, redaktor pisma Mykoła Czubyty argumentował, że Kijów był metropolią Europy Wschodniej, szczególnym centrum między Rzymem a Bizancjum, urzeczywistnieniem eklektyzmu ich tradycji politycznych i kulturowych¹⁷. Wczesnośredniowieczna Ukraina miała moralne i społeczne powiązania z Bizancjum i światem greckim, ale w rzeczywistości była częścią

¹³ M. Czubytyj, *The Problems of Ukrainian Historiography*, „Bulletin of the Polish Institute of Arts and Sciences in America” 1944, vol. II, No. 2, s. 339–353; N. Chubytyj, *Polish-Ukrainian Relations Today*, „The Ukrainian Quarterly” 1948, vol. IV, No. 2, s. 106–108; idem, *The Meaning of „Russia and Ukraine”*, „The Ukrainian Quarterly” 1945, vol. I, No. 4, s. 351–364; N. Chubyty, *Red Russia and the Catholic World*, „The Ukrainian Quarterly” 1948, vol. I, No. 3, s. 246–252; B. Krupnitsky, *The West-East Problem in the Historical Development of Russia*, „The Ukrainian Quarterly” 1948, vol. II, No. 4, s. 297–307; B. Крупницький, *Українське питання в світлі сучасних європейських ідей*, „Українські вісті” 1948, ч. 87, 89–90; idem, *Захід і ми*, „Українські вісті” 1948, ч. 7, 103–104.

¹⁴ Ю. Шевельов [С. Юрський], *Головна небезпека і завдання української науки*, „Українські вісті” 1948, ч. 58 (210), s. 4.

¹⁵ Zob. np. N. Chubyty, *The Beginnings of Russian History*, „The Ukrainian Quarterly” 1947, Vol. III, Issue 3, s. 262–267.

¹⁶ Ibidem, s. 266–267.

¹⁷ N. Chubyty, *Ukraine and the Western...*, s. 145, 151.

zachodniej wspólnoty chrześcijańskiej, czyli *Communitas Christiana*¹⁸. Czubyaty udowadniał tezę o kluczowej roli katolicyzmu w powstaniu i kształtowaniu się idei państwowości ukraińskiej, która ponosiła klęski z powodu polskich i rosyjskich najazdów historycznych. Ukraina była polem religijnej i cywilizacyjnej konfrontacji między Zachodem i Wschodem, jednak ani Polska nie była wytworem rzymskich tradycji politycznych, ani Moskwa – bizantyjskich. Ich wizje ekspansjonistyczne nie przewidywały kulturowej i cywilizacyjnej równości, a raczej opierały się na wschodniej wyższości politycznej. Ukraina przeciwnie – była swego rodzaju „strażnikiem bramy, przez którą Azjaci wchodzili do Europy”, a zatem jej historyczna rola polegała na obronie zachodniej cywilizacji *per se*¹⁹.

Odwoływanie się do idei *antemurale* – ofensywy Wschodu na Europę, Ukrainy jako pola bitwy dwóch cywilizacji – wymagało wzmocnienia i legitymizacji argumentów. Ukraińskie ośrodki emigracyjne publikowały wcześniejsze prace na te tematy, zwłaszcza w ramach rozpowszechnienia retoryki kolonialnej i ideologicznych haseł o konflikcie Zachodu ze Wschodem²⁰. Od połowy lat pięćdziesiątych XX w. w ukraińskiej myśli emigracyjnej zaczął przeważać państwowocentryczny pogląd na historię Ukrainy przeciwstawiany rosyjskiej narracji historycznej na Zachodzie. W tym kontekście ukraińscy intelektualiści mieli odmienną agendę naukową i publiczną niż emigranci z innych krajów Europy Środkowej i Wschodniej, ponieważ musieli przekonywać o samowystarczalności historii Ukrainy. Tendencja ta odpowiadała zamiarowi niektórych środowisk emigracyjnych, by udowodnić okupacyjny charakter Związku Sowieckiego (Ukraińska Główna Rada Wyzwoleńcza i jej instytucja badawczo-wydawnicza Prolog, czasopismo „Suczasnna Ukrajina” (później: „Suczasnist”), Ukraińska Partia Rewolucyjno-Demokratyczna założona w 1946 r. etc.). Samo pojęcie *Europa Środkowo-Wschodnia* było sprzeczne z rosnącym dążeniem do wyzwolenia się spod panowania imperialnego i kolonialnego. Wtedy utożsamiano ten termin głównie z krajami demokracji ludowej, czyli satelitami Związku Sowieckiego, i z tego powodu z ukraińskiego punktu widzenia nadal nie postrzegano tego obszaru jako odrębnego regionu geograficznego. Zastępca dyrektora instytucji badawczej i wydawniczej Prolog Myrosław Prokop argumentował w kilku swoich pracach, że stosunki ukraińsko-rosyjskie, które znajdowały się w objęciach komunistycznego imperializmu, miały wyraźnie charakter kolonialny²¹. Stąd też wywodzą się próby dekonstruowania sowieckiej narracji o dominowaniu nad Europą Wschodnią. Ukraiński historyk Iwan Łysiak-Rudnycki argumentował, że „walka o ukraińską narodowość

¹⁸ N. Czubyatyj, *Ukraine: Between Poland and Russia*, „The Review of Politics” 1946, vol. VIII, No. 3, s. 334–335.

¹⁹ N. Chubyaty, *Ukraine and the Western...*, s. 151.

²⁰ Zob. Д. Донцов, „Росія чи Європа”, та інші есеї, Лондон 1954.

²¹ М. Прокоп, *Україна і українська політика Москви*, Мюнхен 1956; idem, *До питання українсько-російських взаємин*, „Сучасність” 1961, № 6, s. 49–61 i in.

jest nierozzerwalnie związana z walką o odbudowę całej części kontynentu wschodnioeuropejskiego na nowych, liberalnych zasadach²². W ten sposób z jednej strony budowano argumentację o kolonialnej zależności Ukrainy pod panowaniem Rosji, a z drugiej nie uznawano oczywistego wkładu Ukraińców w powstanie imperiów rosyjskiego i sowieckiego. Retoryka dotycząca narodowej definicji ziem ukraińskich i rozumienia ukraińskiej historii wyłącznie jako przeszłości Ukraińców niczego jednak nie wyjaśniała. Postrzegano ją głównie jako ideologiczną interpretację opartą *stricte* na czynniku etnicznym.

Najlepszym sposobem na odrzucenie etnicznej wizji ukraińskiej historii była rewizja schematu Hruszewskiego. W odpowiedzi na to Łysiak-Rudnycki opowiedział się za ponowną rewizją koncepcji ukraińskiej historii Wjaczesława Łypynskiego, odwołując się do idei patriotyzmu terytorialnego oraz amerykańskiego modelu politycznego i społecznego, w którym jeden naród wytworzył się z różnorodnej masy imigrantów²³. Łysiak-Rudnycki instrumentalizował ten aspekt politycznego programu Łypynskiego do rewizji etnicznego spojrzenia na historię Ukrainy. W 1963 r. wraz z innym intelektualnym zwolennikiem Łypynskiego, turkologiem Omelanem Pricakiem, Łysiak-Rudnycki dostał okazję wypowiedzenia się na temat miejsca ukraińskiej historii w ramach amerykańskich studiów slawistycznych. Kilka artykułów na ten temat opublikowano w czasopiśmie „Slavic Review”²⁴. Autor głównego tekstu *The Role of the Ukraine in Modern History*, wspomniany Łysiak-Rudnycki, argumentował, że Ukraina jest typowym narodem wschodnioeuropejskim, a jej historia jest w dużej mierze naznaczona brakiem ciągłości w dziejach państwowości i rozwoju kultury wysokiej²⁵. W tym aspekcie odwoływał się do poglądów Łypynskiego oraz prac ukraińskiego myśliciela z XIX w. Mychajła Drahomanowa, którzy podkreślali różnice cywilizacyjne między Ukraińcami a Rosjanami i lokowali Ukrainę w Europie Wschodniej. To właśnie ich teza o spotkaniu dwóch cywilizacji i kultur najlepiej pasowała do argumentu Łysiaka-Rudnyckiego, że Ukraina nie może istnieć jako państwo jednego narodu.

Omelan Pricak i John Reshetar odpowiedzieli bardziej pragmatycznie, kwestionując zasadność jednoznacznego stosowania podziału na narody niehistoryczne i historyczne. Ich zdaniem, „używając terminów »Wschód« i »Zachód« w odniesieniu do Europy, nie można opierać się na położeniu geograficznym lub obecnej sytuacji politycznej ani włączać Polski, Węgier

²² І. Лисяк-Рудницький, *Проти Росії чи проти радянської системи?*, „Сучасність” 1961, № 10, s. 81.

²³ Idem, *Вячеслав Липинський*, „Сучасність” 1961, № 6, s. 87.

²⁴ I.L. Rudnytsky, *The Role of the Ukraine in Modern History*, „Slavic Review” 1963, vol. XXII, No. 2, s. 199–216; idem, *Reply*, „Slavic Review” 1963, vol. XXII, No. 2, s. 256–262; A.E. Adams, *The Awakening of the Ukraine*, „Slavic Review” 1963, vol. XXII, No. 2, s. 217–223; O. Pritsak, J.S. Reshetar Jr., *The Ukraine and the Dialectics of Nation-Building*, „Slavic Review” 1963, vol. XXII, No. 2, s. 224–255.

²⁵ I.L. Rudnytsky, *The Role...*, s. 199–200.

czy Czech do Europy »Wschodniej«²⁶. Autorzy odpowiedzi skierowanej do Łysiaka-Rudnyckiego przyznawali, że „w czasach narodzin kultury zachodniej, między XIII a XVIII w., Ukraina, choć wyznania prawosławnego, była integralną częścią państw zachodnioeuropejskich”²⁷. Innymi słowy podczas gdy Łysiak-Rudnycki mówił o braku ciągłości w ukraińskiej historii, Pricak i Reshetar robili przeciwnie – podkreślali jej ciągłość, zgadzając się z podstawowym argumentem, że Ukraina jest ucieleśnieniem Zachodu i Wschodu. Dlatego też widzieli w tym tragedię Ukraińców, gdy od XV w. ich ziemia stała się pograniczem między Wschodem i Zachodem i gdy „nie mieli możliwości, żeby w pełni przyłączyć się do którejkolwiek ze stron, a w końcu zostali pozbawieni prawa do dokonania wolnego wyboru”²⁸. Oznacza to z kolei, że ich zdaniem Ukraina miała związki z Zachodem, ale jego tradycje kulturowe i polityczne były tylko jednym z elementów jej historii, który nawet nie miał na nią znaczącego wpływu. Ogólnie rzecz biorąc, graniczne położenie Ukrainy należy postrzegać jako oczywisty fakt historyczny, który pozwala mówić o ciągłości ukraińskiej historii w Europie Wschodniej. Łysiak-Rudnycki odpowiedział na krytykę Pricaka i Reshetara dość krótko, mówiąc, że bliżej mu do poglądu Oskara Haleckiego na Ukrainę jako kraj, który jest jednocześnie wschodni i europejski²⁹.

Bardziej rozbudowaną wersję tego argumentu ukraiński historyk przedstawił w specjalnym esejku opartym na referacie wygłoszonym 2 VII 1963 r. w Salzburgu na Słowiańskim Kongresie Historycznym ku czci świętych Cyryla i Metodego³⁰. Tekst ten jest więcej niż znaczący, ponieważ po raz pierwszy Ukraina nie została zinterpretowana jako pogranicze dwóch światów, ale jako część cywilizacji europejskiej. Łysiak-Rudnycki przekonywał, że nie należy ona do Wschodu, ale raczej rozszerza tam wpływ europejskiej polityki i kultury, ponieważ „Ukraina jest »zachodnia«, o ile jest ona również organiczną częścią europejskiej wspólnoty narodów”³¹. Był to rodzaj nowej interpretacji idei *antemurale* cywilizacji, nie jako kategorii historycznej, ale raczej jako upolitycznienia argumentu europocentryzmu, zwłaszcza w odniesieniu do związków Ukrainy z konwencjonalnym Wschodem. To właśnie geografia mentalna będzie miała większe znaczenie dla Łysiaka-Rudnyckiego, który stwierdzi, że „nie wszystko, co geograficznie znajduje się w Europie, należy do niej historycznie”³². Stąd też rozróżnianie przez niego pojęć *Wschód*

²⁶ O. Pritsak, J.S. Reshetar Jr., *The Ukraine...*, s. 224.

²⁷ Ibidem, s. 225.

²⁸ Ibidem, s. 227.

²⁹ I. Łysiak-Rudnytsky, *Reply...*, s. 262.

³⁰ Idem, „Ukraine between East and West,” *Das östliche Mitteleuropa in Geschichte und Gegenwart*, w: *Acta Congressus historiae Slavicae Salisburgensis in memoriam SS. Cyrilli et Methodii anno 1963 celebrati*, Wiesbaden 1966, s. 163–169.

³¹ Ibidem, s. 163–164.

³² Ibidem, s. 165.

i *Orient*. Uważał, że podczas gdy pierwsze odnosi się do Azji *sensu stricto*, drugie oznacza cywilizację wschodnioeuropejską, a więc Ukraina „znajdująca się między światem kultury grecko-bizantyjskiej i zachodniej oraz będąca prawowitym członkiem obu z nich, przez całą swoją historię próbowała połączyć te dwie tradycje w żywą syntezę”³³. Podsumowując, można stwierdzić, że konkluzje Łysiaka-Rudnyckiego w pełni odpowiadały próbom oddzielenia historii Ukrainy od historii Polski i Rosji oraz precyzyjnie umieszczały ją na mapie Europy Wschodniej.

Na tej podstawie w okresie zimnej wojny ukraińscy intelektualiści rozważali kwestie Europy Wschodniej jako regionu historycznego. Miało to również wymiar pragmatyczny, ponieważ oznaczało wyróżnienie ukraińskiej historii jako odrębnej dyscypliny, która koncentruje się na dziejach samodzielnego narodu, kultury i państwa. Stało się to głównym motywem większości dyskusji na temat Europy Środkowo-Wschodniej *per se* poprzez podkreślanie samowystarczalności i odrębności historii Ukrainy. Tendencja ta znalazła również odzwierciedlenie w kilku dyskusjach o ukraińskiej narracji narodowej oraz roli Rosji w Europie³⁴. Chodziło przede wszystkim o wyodrębnienie tej narracji w ramach ogólnej koncepcji studiów rosyjskich i wschodnioeuropejskich nie poprzez opracowanie nowego języka analitycznego i opisowego, ale poprzez przestrzeganie teoretycznych rozróżnień w poszczególnych narracjach historycznych. Na tym polegała również popularność państwocentrycznego rozumienia ukraińskiej historii, które było raczej ogólną antytezą rosyjskiej narracji historycznej³⁵.

Jeśli w latach sześćdziesiątych XX w., jak trafnie ujął to węgierski historyk Stephen Denis Kertesz, Europa Środkowo-Wschodnia była rozumiana jako imperium satelickie Rosji, to pod koniec siedemdziesiątych nastąpiła ponowna rewizja starej niemieckiej idei Europy Środkowej (*Mitteleurop*), która przybrała zupełnie inny, nieniemiecki kształt i stała się bardziej aktem politycznym podkreślającym odmienną tę przestrzeń od imperium sowieckiego. Na temat istoty Europy Środkowej pojawiło się kilka przełomowych tekstów, opartych głównie na geografii mentalnej i implikacjach ideologicznych³⁶. Los pojęcia *Europa Środkowo-Wschodnia* (*East Central Europe*) był diametralnie inny, ponieważ pozostawała ona na marginesie dyskursu naukowego w ukraińskiej myśli emigracyjnej, jednak zyskiwała

³³ Ibidem, s. 169.

³⁴ Zob. J. Pelenski, *Soviet Ukrainian Historiography after World War II*, „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. Neue Folge” 1964, Bd. XII, H. 3, s. 375–418.

³⁵ Jako przykład takiej argumentacji zob. S. Horak, *Problems of Periodization and Terminology in Ukrainian Historiography*, „Nationalities Papers” 1975, vol. III, issue 2, s. 5–24.

³⁶ Cz. Miłosz, *Looking at a Center: On the Poetry of Central Europe*, „Cross Currents” 1982, vol. I, s. 1–11; M. Kundera, *Un Occident kidnappé ou la tragédie de l'Europe centrale*, „Le Débat” 1983/5, n° 27, s. 3–23 (wydanie angielskie opublikowano 26 IV 1984 r. w „New York Review of Books” pod zmienionym tytułem *The Tragedy of Central Europe*).

na popularności w humanistyce północnoamerykańskiej. Europę Środkowo-Wschodnią rozumiano przede wszystkim jako przestrzeń między Morzem Bałtyckim, Adriatykiem i Morzem Czarnym, ale bardziej symptomatyczna była jej definicja jako laboratorium neoimperializmu. Określenie to zostało ujęte przez amerykańskiego politologa polskiego pochodzenia Adama Ulama i odzwierciedlało reorientację poglądu na Europę Środkowo-Wschodnią jako przestrzeń walki z komunizmem, a nie tylko jego praktykami³⁷. Ukraińscy intelektualiści nie zareagowali zaś na zmianę dyskursu, nadal sytuując ukraińską historię w paradygmacie państwowocentrycznym³⁸.

Na początku lat osiemdziesiątych XX w. niektórzy amerykańscy intelektualiści pochodzenia ukraińskiego przyłączyli się do szerokiej dyskusji na temat tego, czym jest Europa Środkowa. Jak wiadomo, pojawiło się wtedy kilka przełomowych tekstów znanych emigracyjnych pisarzy z krajów Europy Środkowej i Wschodniej, jak Milan Kundera, Czesław Miłosz i Iosif Brodski. Na łamach chicagowskiego pisma „Cross Currents” amerykański politolog Roman Szporluk argumentował, że „termin »Europa Wschodnia« nie cieszy się popularnością wśród tych, do których się odnosi”³⁹, podkreślając tym samym aspekt intelektualnej reorientacji myślenia o Europie Środkowej. Skomentował również ideę Haleckiego o Europie Środkowo-Wschodniej jako specjalnej strefie środkowo-wschodnio-europejskiej, definiując ją jako pogranicze cywilizacji zachodniej⁴⁰. Szporluk twierdził jednak, że zarys tej idei po raz pierwszy wyraził prezydent Czechosłowacji Tomáš Garrigue Masaryk, a jego idea Nowej Europy zasadniczo zbiegła się z wizją Haleckiego. Głównym argumentem był fakt, że są to obszary między Niemcami a Rosją, które uderzająco różnią się od Europy Zachodniej, ale razem tworzą swoistą równowagę narodową⁴¹. Przykładem jest również teza o zniewoleniu Europy Środkowo-Wschodniej po roku 1939 i 1940, która była całkowicie zgodna z powojennymi wyobrażeniami o ofensywie Wschodu⁴². O ile sam region zniknął, o tyle narody nadal walczyły o wyzwolenie. Szporluk zwrócił uwagę na wypowiedź Kundery o losie Ukraińców i Litwinów, ponieważ z jednej strony oba te narody najlepiej rozumieją stopień zagrożenia

³⁷ A. Ulam, *Reflections on the Destiny of East Central Europe since 1945*, w: *East Central Europe. Yesterday – Today – Tomorrow*, ed. M.M. Drachkovitch, California 1982, s. 3.

³⁸ Przykładem jest opublikowany w latach 1982 i 1983 artykuł ukraińskiego historyka Dmytra Doroszenki na temat tego, czym jest historia Europy Wschodniej. Pierwotnie ukazał się w skróconej wersji w czasopiśmie „Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte”. Doroszenko przygotował go po Międzynarodowym Kongresie Historyków, który odbył się w 1933 r. w Warszawie. Zob. Д. Дорошенко, *Що таке історія Східньої Європи*, „Український історик” 1982, № 3–4 (75–76), s. 5–21, № 1 (77), s. 106–118, 1983, № 2–4 (78–80), s. 113–131.

³⁹ R. Szporluk, *Defining Central Europe: Power, Politics, and Culture*, „Cross Currents” 1982, vol. 1, s. 30.

⁴⁰ Ibidem, s. 30.

⁴¹ Ibidem.

⁴² Ibidem, s. 32.

ze strony sowieckiego panowania, a z drugiej strony pisarz „włącza zachodnie narody sowieckiego państwa rosyjskiego do strefy, która obejmuje również inne narody Europy Środkowej”⁴³.

Generalnie po 1945 r. ukraińscy intelektualiści częściej używali pojęcia *Europa Wschodnia* aniżeli *Europa Środkowa* czy *Europa Środkowo-Wschodnia* (Центральна Європа / Центрально-Східна Європа). W ówczesnym ukraińskim dyskursie publicznym i naukowym używano pierwszego z tych pojęć zamiast dosłownie przetłumaczonego z angielskiego sformułowania *East Central Europe* lub z niemieckiego *Ostmitteleuropa*. Wraz z upadkiem komunizmu pod koniec lat osiemdziesiątych ukraińską narracją narodową coraz częściej włączano do ogólnej opowieści o Europie Środkowo-Wschodniej, co doprowadziło do instrumentalizacji samego pojęcia⁴⁴. Z jednej strony instrumentalizowało to wyjaśnienie kwestii europejskości Ukraińców, a z drugiej – proponowało rewizję dyskursu zacofania. Generalnie w ukraińskiej tradycji intelektualnej można wyodrębnić dwa główne sposoby rozumienia Europy Środkowo-Wschodniej, które pojawiły się po 1989 r. i powstały jako odpowiedź na rozpad bloku wschodniego. Pierwsze: Europa Środkowo-Wschodnia *sensu largo* to region obejmujący terytoria od Berlina do Kijowa z wyłączeniem Rosji i Moskwy – cała przestrzeń byłego bloku socjalistycznego, w tym Białoruś, Ukraina i Mołdawia. Drugie: Europa Środkowo-Wschodnia *sensu stricto* to terytoria współczesnej Polski, Czech, Słowacji, Węgier, Litwy, Białorusi i Ukrainy. W istocie chodzi o akceptację wizji ukraińskiej myśli intelektualnej po 1945 r., która pod wieloma względami pokrywała się z szeroko pojętą polską ideą Europy Środkowo-Wschodniej. Oznacza to, że jest to przestrzeń na wschodzie kontynentu, która była częścią dawnej Rzeczypospolitej i monarchii Habsburgów, oraz teren, na którym istnieją znaczące wpływy zachodniej kultury i tradycji politycznych. Kształtowanie się takiego rozumienia Europy Środkowo-Wschodniej można wyjaśnić poprzez odniesienie do tzw. idei europejskiej, która według Szporluka miała fundamentalne znaczenie dla powstania ukraińskiego projektu narodowego⁴⁵.

Po upadku komunizmu w 1991 r. w ukraińskim środowisku intelektualnym dominowało rozumienie Europy Środkowo-Wschodniej jako wynalazku intelektualnego i generalnie nie używano go jako definicji geograficznej. Krytyka sformułowania „Ukraina między Wschodem i Zachodem”, którą porównywano z „potężnym i jednocześnie niebezpiecznym lekiem”, odzwierciedla instrumentalizację zagadnienia Ukrainy na mapie Europy⁴⁶. Dlatego

⁴³ Ibidem, s. 34. W tym miejscu Szporluk cytuje wywiad Kundery dla pisma „New York Times Book Review” opublikowany 30 XI 1980 r.

⁴⁴ Zob. O. Hnatiuk, *Pożegnanie z imperium. Ukraiński dyskurs o tożsamości*, Lublin 2003.

⁴⁵ R. Szporluk, *The Making of Modern Ukraine: the Western Dimension*, w: *A Laboratory of Transnational History. Ukraine and Recent Ukrainian Historiography*, ed. G. Kasianov, Ph. Ther, Budapest–New York 2009, s. 249–286.

⁴⁶ O. Толочко, *The Good, the Bad and the Ugly*, „Критика”, 1998, р. II, ч. 7–8 (9–10), s. 24–31.

też kraj ten i jego historia mogą być zrozumiane dopiero jako antyteza Polski i Rosji. Czy taka perspektywa pomaga ustalić poziom europejskości, czy może raczej zacofania? W latach dziewięćdziesiątych na pytania te próbowali znaleźć odpowiedź niektórzy ukraińscy historycy na emigracji⁴⁷. Trzeba jednak przyznać, że do 1991 r. dla ukraińskiej myśli emigracyjnej idea Europy Środkowo-Wschodniej nie była ani przydatną koncepcją, ani też kategorią analizy, która tworzyłaby nowy język narracji historycznej. Po 1991 r. droga idei Europy Środkowo-Wschodniej będzie już jednak zupełnie inna, z europocentrycznym rozumieniem dziejów Ukrainy jako ostatecznym celem.

Summa summarum idea Europy Środkowo-Wschodniej w wymiarze ideologicznym i konceptualnym była nieobecna na intelektualnej mapie ukraińskiej emigracji. Zarówno samo pojęcie, jak i jego koncepcja pozostawały w cieniu podwójnego podziału świata na bloki zachodni i wschodni. Przytłaczająca większość ukraińskich intelektualistów wskazywała jednak znaczący wpływ Zachodu na rozwój narodu ukraińskiego, a w szczególności na jego ideę państwowości. Położenie między Zachodem a Wschodem postrzegane było z jednej strony jako wyjątkowy aspekt ukraińskiej historii, jej unikalna cecha, a z drugiej jako położenie prowadzące do fatalnego biegu historii. W tym punkcie Europa Środkowo-Wschodnia określona została jako osobliwy region historyczny między Niemcami a Rosją i to właśnie Ukraina odzwierciedlała jego oblicze, które było jednocześnie rzymskie, greckie i azjatyckie, a nawet wschodnie. Różnorodność Europy Środkowo-Wschodniej najlepiej pasowała do podstawowego modelu ukraińskiej historii, którą rozumiano w podobnym ujęciu.

Generalnie geograficzne pojęcie Europy Wschodniej kształtowało dominujący dyskurs historyczny i intelektualny, zwłaszcza gdy politycznie i geopolitycznie zdefiniowana Europa Wschodnia została pokonana, a ta geograficzna zwyciężyła. Tę ostatnią rozumiano przede wszystkim na dwa sposoby. Zgodnie z pierwszym Europę Wschodnią wyraźnie utożsamiano z tzw. blokiem wschodnim, który powstał po 1945 r. i znajdował się pod ideologiczną, polityczną, kulturową i gospodarczą dominacją Związku Sowieckiego. Drugi polegał na postrzeganiu Europy Wschodniej jako wyimaginowanego konstruktu, który kojarzony był zarówno z cechami negatywnymi i dyskursem zacofania, jak i z pozytywnymi, związanymi z szeroko rozumianym pokojowym współistnieniem cywilizacji zachodniej i wschodniej. Zwracanie się do idei ucywilizowania regionów stało się swoistym wyznacznikiem oddzielającym Europę Zachodnią od Europy Wschodniej. W okresie zimnej wojny definicja Europy Środkowo-Wschodniej postrzegana była jako sztucznie skonstruowany twór, w którym

⁴⁷ S. Ploky, *The History of a „Non-historical” Nation: Notes on the Nature and Current Problems of Ukrainian Historiography*, „Slavic Review” 1995, vol. LIV (3), s. 714. Zob. również ostatnio opublikowany zbiór esejów: S. Ploky, *The Frontline: Essays on Ukraine’s Past and Present*, Cambridge 2021.

nie widziano odrębnego regionu historycznego ani jasno zdefiniowanej przestrzeni geograficznej.

Po upadku komunizmu w 1991 r. odwoływanie się do idei Europy Środkowo-Wschodniej było bardziej widoczne, gdyż pozwoliło wyraźniej podkreślić odrębność ukraińskiej historii od Rosji i jej dziedzictwa, a tym samym pokazać europejską naturę Ukrainy. Obecnie idea Europy Środkowo-Wschodniej zyskuje popularność w dyskursie naukowym i publicznym na Ukrainie przede wszystkim jako marker zwrotu ku Europie i rozwiązania kwestii rosyjskiej, szczególnie pod wpływem wojny, która trwa do 2014 r. Na tym polega również jej znaczenie symboliczne.

Streszczenie

Artykuł prezentuje zagadnienie postrzegania i rozumienia miejsca Ukrainy na politycznej i geograficznej mapie Europy po drugiej wojnie światowej – od 1945 r. i do upadku komunizmu w 1991. Autor przeanalizował również problematykę idei i koncepcji Europy Środkowo-Wschodniej w myśli znanych ukraińskich intelektualistów i historyków, takich jak Borys Krupnycki, Mykoła Czubyty, Jurij Szewelow, Iwan Łysiak-Rudnycki, Roman Szporluk i in. Celem tekstu jest analiza istoty, ewolucji i instrumentalizacji miejsca Ukrainy w ukraińskiej myśli emigracyjnej oraz oddziaływania na nią różnych koncepcji o granicach i podziałach.

Ukraińscy intelektualiści zasadniczo operowali dwoma pojęciami – Europa Wschodnia i Europa Środkowo-Wschodnia, z wyraźną przewagą pierwszego z nich. Ich definicje konceptualnie opierały się na dychotomiach między Niemcami a Rosją lub między Polską a Rosją oraz próbach uniezależnienia ukraińskiej narracji historycznej. Pojęcie Europy Wschodniej kształtowało dominujący dyskurs historyczny i intelektualny, a rozumiane było zasadniczo na dwa sposoby. Zgodnie z pierwszym Europa Wschodnia wyraźnie utożsamiana była z tzw. blokiem wschodnim, który powstał po 1945 r. i znajdował się pod ideologiczną, polityczną, kulturową i gospodarczą dominacją Związku Sowieckiego. W drugim postrzegano Europę Wschodnią jako wymaginowany konstrukt, kojarzony zarówno z cechami negatywnymi i dyskursem zacofania, jak i z pozytywnymi, związanymi z szeroko rozumianym pokojowym współistnieniem cywilizacji zachodniej i wschodniej. Koncepcja Europy Środkowo-Wschodniej w jej ideologicznym i konceptualnym wymiarze była natomiast nieobecna w myśli ukraińskich intelektualistów i historyków na uchodźstwie. Zarówno samo to pojęcie, jak i jego koncepcja pozostawały w cieniu dychotomicznego podziału świata na bloki zachodni i wschodni.

Twilight of Europe or Offensive of the East – Ukrainian Intellectuals in Search of Ukraine on the Map of the New Post-1945 Eastern Europe

The article presents the problem of perceiving and understanding the place of Ukraine on the political and geographical map of Europe after the Second World War – since 1945 and till the fall of communism in 1991. The author also analyses the issue of the idea and concept of East Central Europe in the thought of well-known Ukrainian intellectuals and historians, such as Borys Krupnyckyj, Mykola (Nikolas) Chubaty, Yurii (George) Shevelov, Ivan Lysiak-Rudnytsky, Roman Shporluk, and others. The text aims to analyse the essence, evolution and instrumentalisation of the place of Ukraine in Ukrainian émigré thought and the impact of various concepts of borders and divisions.

In general, Ukrainian intellectuals operated with two concepts – *Eastern Europe* and *East Central Europe*, with a clear predominance of the former. Their definitions were conceptually based on dichotomies between Germany and Russia or between Poland and Russia and attempts to make the Ukrainian historical narrative independent. The concept of Eastern Europe shaped the dominant historical and intellectual discourse and was understood essentially in two ways. According to the first, Eastern Europe was identified with the so-called Eastern Bloc, which was formed after 1945 and was under the ideological, political, cultural, and economic domination of the Soviet Union. In the second, Eastern Europe was seen as an imaginary construct associated with both negative features and backwardness, as well as positive ones related to the broadly understood peaceful coexistence of Western and Eastern civilisations. In contrast, the concept of East Central Europe in its ideological and conceptual dimensions was absent from the thought of Ukrainian intellectuals and historians in exile. Both the idea and its conception remained in the shadow of the dichotomous division of the world into Western and Eastern blocs.

Bibliografia

- Acta Congressus historiae Slavicae Salisburgensis in memoriam SS. Cyrilli et Methodii anno 1963 celebrati*, Wiesbaden 1966.
- Adams A.E., *The Awakening of the Ukraine*, „Slavic Review” 1963, vol. XXII, No. 2.
- Chubaty N., *The Beginnings of Russian History*, „The Ukrainian Quarterly” 1947, Vol. III, Issue 3.
- Chubaty N., *Red Russia and the Catholic World*, „The Ukrainian Quarterly” 1948, vol. I, No. 3.
- Chubaty N., *Ukraine and the Western World*, „The Ukrainian Quarterly” 1947, vol. III, No. 2.
- Chubatyj N., *The Meaning of „Russia and Ukraine”*, „The Ukrainian Quarterly” 1945, vol. I, No. 4.
- Chubatyj N., *Polish-Ukrainian Relations Today*, „The Ukrainian Quarterly” 1948, vol. IV, No. 2.
- Czubatyj M., *The Problems of Ukrainian Historiography*, „Bulletin of the Polish Institute of Arts and Sciences in America” 1944, vol. II, No. 2.
- Czubatyj N., *Ukraine: Between Poland and Russia*, „The Review of Politics” 1946, vol. VIII, No. 3.
- East Central Europe. Yesterday – Today – Tomorrow*, ed. M.M. Drachkovitch, California 1982.
- Halecki O., *The Limits and Divisions of European History*, London 1950.
- Hnatiuk O., *Pożegnanie z imperium. Ukraiński dyskurs o tożsamości*, Lublin 2003.
- Horak S., *Problems of Periodization and Terminology in Ukrainian Historiography*, „Nationalities Papers” 1975, vol. III, issue 2.
- Krupnitsky B., *The West-East Problem in the Historical Development of Russia*, „The Ukrainian Quarterly” 1948, vol. II, No. 4.
- Kundera M., *Un Occident kidnappé ou la tragédie de l'Europe centrale*, „Le Débat” 1983/5, n° 27.
- A Laboratory of Transnational History. Ukraine and Recent Ukrainian Historiography*, ed. G. Kasianov, Ph. Ther, Budapest–New York 2009.
- Lysiak-Rudnytsky I., „Ukraine between East and West”. *Das östliche Mitteleuropa in Geschichte und Gegenwart*, w: *Acta Congressus historiae Slavicae Salisburgensis in memoriam SS. Cyrilli et Methodii anno 1963 celebrati*, Wiesbaden 1966.

- Miłosz Cz., *Looking at a Center: On the Poetry of Central Europe*, „Cross Currents” 1982, vol. I.
- Okinshevich L., *History of Civilization of Eastern Europe in the Work of Arnold Toynbee*, „The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.” 1952, vol. II, No. 2.
- Pelenski J., *Soviet Ukrainian Historiography after World War II*, „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. Neue Folge” 1964, Bd. XII, H. 3.
- Ploky S., *The Frontline: Essays on Ukraine’s Past and Present*, Cambridge 2021.
- Ploky S., *The History of a „Non-historical” Nation: Notes on the Nature and Current Problems of Ukrainian Historiography*, „Slavic Review” 1995, vol. LIV, No. 3.
- Pritsak O., Reshetar J.S. Jr., *The Ukraine and the Dialectics of Nation-Building*, „Slavic Review” 1963, vol. XXII, No. 2.
- Roucek J.S., *Geopolitical Aspects of the Satellites*, „The Ukrainian Quarterly” 1956, vol. XII, No. 3.
- Rudnytsky I.L., *Reply*, „Slavic Review” 1963, vol. XXII, No. 2.
- Rudnytsky I.L., *The Role of the Ukraine in Modern History*, „Slavic Review” 1963, vol. XXII, No. 2.
- Szporluk R., *Defining Central Europe: Power, Politics, and Culture*, „Cross Currents” 1982, vol. I.
- Szporluk R., *The Making of Modern Ukraine: the Western Dimension*, w: *A Laboratory of Transnational History. Ukraine and Recent Ukrainian Historiography*, ed. G. Kasianov, Ph. Ther, Budapest–New York 2009.
- Ulam A., *Reflections on the Destiny of East Central Europe since 1945*, w: *East Central Europe. Yesterday – Today – Tomorrow*, ed. M.M. Drachkovitch, California 1982.
- Гундорова Т., *Юрій Шевельов проти Арнольда Тойнбі, або Порахунки з Європою, 1948 рік*, „Критика” [online], листопад 2017 [dostęp: 31 VII 2023]: <<https://krytyka.com/ua/articles/yuriy-shevelov-proty-arnolda-toynbi-abo-porakhunky-z-evropyu-1948-rik>>.
- Донцов Д., *„Росія чи Європа”, та інші есеї*, Лондон 1954.
- Дорошенко Д., *Що таке історія Східньої Європи*, „Український історик” 1982, № 3–4 (75–76), № 1 (77), 1983, № 2–4 (78–80).
- Крупницький Б., *Захід і ми*, „Українські вісті” 1948, ч. 7, 103 і 104.
- Крупницький Б., *Історичні основи європеїзму України*, „Літературно-науковий вісник” (Ratybona) 1948, ч. 1.
- Крупницький Б., *Михайло Драгоманів і Вячеслав Липинський. Спроба порівняльної характеристики*, „Український літопис” (Augsburg) 1946, ч. 10.
- Крупницький Б., *Між старим і новим світом*, „Українські вісті” 1949, ч. 67.
- Крупницький Б., *Українське питання в світлі сучасних європейських ідей*, „Українські вісті” 1948, ч. 87, 89, 90.
- Липинський В., *Релігія і церква в історії України*, Львів 1933.
- Лисяк-Рудницький І., *Вячеслав Липинський*, „Сучасність” 1961, № 6.
- Лисяк-Рудницький І., *Проти Росії чи проти радянської системи?*, „Сучасність” 1961, № 10.
- Прокоп М., *До питання українсько-російських взаємин*, „Сучасність” 1961, № 6.
- Прокоп М., *Україна і українська політика Москви*, Мюнхен 1956.
- Толочко О., *The Good, the Bad and the Ugly*, „Критика” 1998, р. II, ч. 7–8 (9–10).
- Шевельов Ю. [С. Юрський], *Головна небезпека і завдання української науки*, „Українські вісті” 1948, ч. 58 (210).

Gennadii Korolov – doktor habilitowany, profesor nadzwyczajny, pracownik naukowy Centrum Dialogu im. Juliusza Mieroszewskiego oraz współpracownik Instytutu Historii Ukrainy Narodowej Akademii Nauk Ukrainy w Kijowie. Zainteresowania naukowe koncentruje wokół historii idei federacyjnej w Europie Środkowo-Wschodniej, historii pierwszej wojny światowej i rewolucji ukraińskiej lat 1917–1921, historii historiografii, a także historii mniejszości narodowych w Europie w okresie międzywojennym. Email: hennadiikorolev@gmail.com.

Gennadii Korolov – PhD with habilitation, associate professor, senior research fellow at the Mieroszewski Center for Dialogue (Warsaw) and associate at the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine in Kyiv. His research interests focus on the history of the federalist idea in East Central Europe, the history of the First World War and the Ukrainian Revolution of 1917–1921, the history of historiography, as well as the history of national minorities in Europe in the interwar period. Email: hennadiikorolev@gmail.com